

**SCIENTIFIC PAPERS OF PROF. EQREM ÇABEJ PUBLISHED IN
MAGAZINE “JEHONA” OF SKOPJE**

**KUMTESAT SHKENCORE TË PROF. EQREM ÇABEJT TË BOTUARA
NË REVISTËN “JEHONA” TË SHKUPIT**

Berton SULEJMANI¹

^{1*} *Department of Albanian Language and Literature, Faculty of Philology, University of Tetova*

^{*} *Corresponding author e-mail: berton.sulejmani@unite.edu.mk*

Përmbledhje

Revista shkencore, artistike, letrare e kulturore “Jehona”, filloi të botohet në Shkup në vitin 1962 me dhjetë numra në vit. Si revistë e parë dhe e vetme në gjuhën shqipe pas Luftës II Botërore ndër shqiptarët e ish-Republikës Jugosllave të Maqedonisë (sot R. e Maqedonisë së Veriut) vazhdon të botohet edhe sot, por me më pak numra gjatë një viti (rreth katër numra). Në vitet kur filloi të botohet, sidomos gjatë viteve të 70-ta e 80-ta ka qenë tribune e mendimit krijues letrar e artistik, kulturor e shkencor. Ka pasur një rol shumë të rëndësishëm për zhvillimin dhe afirmimin profesional e shkencor të intelegjencies shqiptare në ish-Republikën Jugosllave të Maqedonisë.

Në “Jehona” kanë botuar tregimet dhe poezitë e tyre shkrimtarë nga Shqipëria, Kosova dhe viset tjera shqiptare në ish-Jugosllavi. Por, në këtë revistë, kanë botuar edhe punime e kumtesa shkencore gjuhëtarë të njohur shqiptarë dhe të huaj. Profesor Eqrem Çabej në “Jehona” ka botuar këto kumtesa e studime gjuhësore: “Problemi i vendit të formimit të gjuhës shqipe” (1972, viti XI, nr. VII); “Mbi disa çështje të traditës së shkrimit dhe të drejtshkrimit të shqipe” (1972, viti X, nr. IX); “Elementet latine të gjuhës shqipe” (1974, viti XII, nr. IV); “Ilirishja dhe shqipja” (1980, viti XVIII, nr. VII); “Romantizmi në Europën Lindore e Juglindore dhe në literaturën shqiptare” (1995, viti XXXIII, nr. IV, ky studim është shkruar më 1945 dhe pa dritën për here të parë në veprën: Eqrem Çabej “Shqiptarët midis Perëndimit dhe Lindjes” që u botua më 1994 në Tiranë. Kolegjiumi i redaksisë së revistës “Jehona” kanë shkëputur dhe kanë botuar pjesën e tretë të këtij studimi).

Fjalë kyçe: Eqrem Çabej, ilirishja, gjuha shqipe, revista “Jehona” (Shkup), drejtshkrimi, elementet latine.

Profesor Eqrem Çabej u formua dhe u specializua në gjuhësinë komparative indoevropiane si dhe në shkencat albanologjike dhe kështu u bë shkencëtar me aftësi të rralla krijuese dhe historian i shkëlqyeshëm jo vetëm i historisë së gjuhës, por edhe i historisë së kulturës kombëtare shqiptare. Veprimtaria më e frytshme arsimore e shkencore e Profesor Çabejt është ajo e pas viteve 1945 (e njohur si periudha e Pasçlirimit), në një anë për përgatitjen e kadrove universitare (Prof. E. Çabej është edhe njëri ndër themeluesit e arsimit të lartë të Shqipërisë), e në anën tjetër për ta çuar përpara shkencat albanologjike. Në këtë drejtim ai hartoi dhe redaktoi shumë tekste mësimore për shkollat shqipe.

Kur bëhet fjalë për veprimtarinë e tij të gjerë arsimore, duhet të theksohet se Prof. E. Çabej dha kontribut të madh e të çmueshëm me cikle ligjëratash dhe ligjërata të veçanta shkencore për studentët e shkallës së dytë e sidomos për ata të shkallës së tretë dhe për pedagogët e katedrave albanologjike të Universitetit të Prishtinës e të Shkupit si dhe në atë të Vjenës. Por, ajo që e bën të pavdekshëm dhe që i siguron përgjithmonë një vend nderi në botën shkencore është veprimtaria e tij e gjithanshme kërkimore me nivel të lartë shkencor.

Krahas punës së tij për një kohë mjaft të gjatë në Institutin e Shkencave e më vonë në Akademinë e Shkencave të Shqipërisë, anëtar i së cilës ishte që nga themelimi i saj e madje edhe anëtar i Kryesisë së Akademisë, Prof. E. Çabej botoi edhe disa kumtesa shkencore në revistën “Jehona” të Shkupit. Në këtë revistë të parë dhe të vetme në gjuhën shqipe pas Luftës II Botërore ndër shqiptarët e ish-Republikës Jugosllave të Maqedonisë (sot R. e Maqedonisë së Veriut) dhe që filloi të botohet në Shkup në vitin 1962 me dhjetë numra në vit, Profesor Eqrem Çabej botoi këto studime shkencore:

1. “Problemi i formimit të gjuhës shqipe”

“Jehona”, viti XI, nr.7, f. 48-76, Shkup, 1972. Në këtë kumtesë shkencore, të cilën Prof. Çabej e kishte mbajtur në Kuvendin I të Studimeve Ilire, trajton një nga problemet kryesore, sikundër dihet, çështjen e burimit të shqipes, përkatësisht çështjen e lidhjes së afri së me gjuhët jogreke të kohës së vjetër, dhe ajo e vendit ku gjuha shqipe u formua si një madhësi e caktuar e më vete. Edhe pse ky kompleks çështjesh nuk përbën vetëm një problem gjuhësor, por njëkohësisht edhe një problem etnografik e arkeologjik, gjuhësisht, Prof. Çabej, këtë problem e përmbledh në këtë pyetje: A ka gjurmë të lashta të shqipes në Gadishullin Ballkanik, dhe në qoftë se po, ku ka? Në këtë mes nuk vijnë në vështrim dëshmitë e shkruara të kësaj gjuhe, të cilat janë të një kohe shumë më të vonë.

Në këto rrethana duhet t’i sillemi një materiali më të moçëm, i cili jo vetëm na fal një formë gjuhësore më të përparme, por na jep të dhëna edhe për shtresimin gjeografik dhe për vendin e përhapjes së bartësve të gjuhës në kohët e para. Këtu është fjala për marrëdhëniet e vjetra të huazimit me gjuhët fqinje, por mbi të gjitha emrat e lashtë vetjak, sidomos emrat e vendeve. As në Panoni, as në Dalmaci ose në Bosnjë, as në Transilvani¹ nuk gjenden kund gjurmë të lashta të shqipes, andaj Profesor Çabej, brenda trevës Naissus-Nish, Scupi-Shkup e Astibos-Shtip, dëshmojnë që Dardania bashkë me viset kufitare të Maqedonisë e të Peonisë bëjnë pjesë në territorin e formimit të shqipes.

Po të sillemi nga treva gjuhësore që shtrihet brenda kufijve të shtetit të sotëm shqiptar, e nëse qëndron mendimi se “shqiptarët nuk kanë trashëguar asnjë element kulture (si p.sh.: emra personash ose vendesh) të kohës antike”, pamja paraqitet si vijon. Duke nisur me Veriun, pikëpamja e N. Joklit, që mendimi i qytetit Shkodër, Shkodra qysh prej kohës pararomake gjer sot të ketë qenë pa ndërprerje në të folur shqip, nuk pajton me rezultatet e fonetikës historike të shqipes. Çështja e vendit të formimit të shqipes që shtrohet prej nesh për fazën antike të shqipes, e për atë periudhë gjuhësore barazimi *Scodra*: shq. *Shkodër* pajton më së miri me rregullat fonetike të gjuhës shqipe; për ballin e fjalës khs. gr. e vj. (trak.) *skalme*: shq. *shkallme* “shpatë”, *skariphos*: *shkarpë* “kARTHJE”, lat. *scamnum*: *shkamb* “shkëmb; stol”, për grupin konsonantik në trup të fjalës lat. *barathrum* prej gr. së vj. *barathron*; shq. *balladër* “ujvarë”, lat. *chersydrus* prej gr. së vj. *khersydros*; shq. *kulshedër*.

Profesor E. Çabej nisat nga toponimet me burim jolatin dhe duke shkuar prej Veriu në Jug e në lidhje me refleksat e *Naissus*, *Scupit* e *Scodras*, në Veri të *Oulkinion*; *Ulqi*, *Ulqin* dhe të trevës së gjuhës shqipe, shfaq edhe emrin e Raguzës, *Ragusium*, emërtimi i vjetër shqip i së cilës, *Rush*, tregon ndërmjetësinë e gjuhës shqipe.

¹ Transilvania është një rajon historik dhe kulturor në Evropën Qendrore dhe Lindore, që përfshin Rumaninë qendrore. Në lindje dhe jug, kufiri i saj natyror është Malet Karpate dhe në perëndim Malet Apuseni.

Më në jug, emri i qytetit që në greqisht jepet si *Lissos*, e latinisht *Lissus*, e që shqip është *Lesh*, paraqitet me një formë, e cila pajtohet kryekrejet me shpesh prej lat. *spissus* “i shpeshtë”. Çabej merr edhe toponimin *Qafa e Prushit*, që gjendet në veri mund të jetë vijim i emrit të Pirustëve (*Pirustae*, *Perustae*, pas një mendimi të A. Saraçit), me një zhvillim të grupit *st* në *sh* si te fjala *teshë* prej lat. *testa* “gu skë, gurr ç, rr shtë, kokë”. Po këtu përfshin edhe *Candavia*: ipeshkvia mesjetare *Chunavia*, me ndërrimin *nd*: *n* që është i rregullt i shqipes. Më në lindje, emri i malit që tek autorët grekë jepet si *Skardos*, *Skardon*, te romakët si *Scardus mons*, u ka zhvilluar sipas ligjeve fonetike të shqipes në të sotmin *Shar*, një emër ky nga i cili prej shqipes kaloi edhe në të tjerat gjuhë ballkanike duke përfshirë aty edhe turqishten.

Në këtë studim, Çabej, shkruan edhe për zgjerimin e vjetër të shqipes me sufiksin *-n*, *Skampin-*, latinisht dëshmuar si *Scampinus*, një rrjedhojë e *Scampis* të kohës antike (Elbasani i sotëm), në gojën e shqiptarit dhe rregullisht *Shkumbi*, *Shkumbini*, me errësimin e *ë-së* paratheksore në *u* në dialektin përkatës të Shqipërisë së Mesme, dhe me asimilimin e grupit *mb* në *m* në gegërishte. Më poshtë në jug, emri i qytetit bregdetar të Vlorës, greqisht te *Ptolomeu Aulon*, që po të kishte pasur një ndërmjetësi të sllavishtes pas fjalëve të vetë Weigandit (Vajgandit) duhej të kishte përfunduar në *Valin*, por ka dhënë *Vlonë*, *Vlorë* rezultat i ligjeve fonetike të shqipes, me aferezë të rregullt të *a-së* e me rotacizmin e mëpastajme të toskërishtes.

Fare në Jug, forma *Çam* – e *Çamërisë* na jep shembullin e emërtimit të një krahine nga lumi që e përshkon: aty, sikundër vuri re prej kohësh M. Lcake (Leaku), është ruajtur nga emri i lumit *Thyamis* të kohës së vjetër, i cili ndërkaq në greqishten e re nuk njihet, por është zëvendësuar me emrin *Kalamas*. Në çështjen e vendit të formimit të gjuhës shqipe, Profesor E. Çabej shkruan se duhet pasur parasysh më në fund edhe marrëdhëniet e huazimit të gjuhës shqipe me idiomat fqinje, dhe aty si huazimet që shqipja ka marrë prej sosh, si dhe elementet e shqipes në ato gjuhë.

Marrëdhëniet e shqipes me gjuhët e gjalla të Ballkanit, me sllavishten jugore, greqishten (të mesmen dhe të renë) e rumanishten, tregon se këto marrëdhënie nuk japin gjë pozitive as në pikëpamje të gjeografisë gjuhësore as në atë të historisë gjuhësore. Në këtë gjë faktet e gjuhës pajtojnë me ato të historisë, duke rrjedhur marrëdhëniet e shqipes me gjuhët e përmendura, kryesisht prej një kohe pasantike, mesjetare – edhe kjo përsëri një provë që çështja e atdheut të kryehershëm të shqipes ka lidhje me rrethanat e kohës antike.

Rezultati i kërkimit shkencor është ky, që shqipja është formuar në përgjithësi në trevën e sotme gjuhësore me përfshirje edhe të bregdetit, që kjo trevë nuk ka pësuar ndonjë ndryshim qenësor gjatë kohëve. Dardania dhe Shqipëria Veriore bashkë me krahinën e Matit duhet të shikohen si pjesë e trevës gjuhësore të kryehershme, jo si kjo vetë, mendimi i përkundërt është i shikuar tepër ngushtë.

2. “Mbi disa çështje të traditës së shkrimit dhe të drejtshkrimit të shqipe”

“Jehona”, viti X, nr.9, f. 3-16, Shkup, 1972. Këtë punim të tij, Profesor Eqrem Çabej, e fillon me “Parimet e rregullat” e Komisionit Letraro që caktoi për drejtshkrimin e shqipes aty nga fillimi i vitit 1917 dhe që vendosi, ndër të tjera, që zanorja *ë* e patheksuar, grupet e zanoreve **ie**, **ue**, **ye** dhe grupet e bashkëtingëlloreve **mb**, **nd** e **ngj** do të shkruhen të plota ashtu si i ruan këto toskërishtja e pjesërisht edhe disa nëndialekte të gegërishtes, ajo mund të shtonte e të thoshte, pra Komisioni Letraro, që ashtu të plota kanë ekzistuar ato dhe janë shkruar pak shekuj më parë në krejt truallin e gegërishte dhe se janë të gjithmbarshme të gjuhës.

Dihet se shkrimtarët e vjetër të Veriut, të shekullit XVI e të XVII gjer aty nga mesi i shekullit të XVIII, Gjon Buzuku, Pjetër Budi, Frang Bardhi, Pjetër Bogdani, Gjon Nikollë Kazazi e të tjerë, ndër ta edhe ndonjë anonim, ruajtës të një tradite gojore e shkrimore të gjuhës, i kanë përdorur të plotë këta tinguj, këto grupe zanore e bashkëtingëlloresh, dhe se nga ana tjetër këto ndihen dhe sot e kësaj dite në disa treva anësore e si të tilla më konservative të fushës dialektore të gegërishtes.

Në këtë punim, Profesor Çabej, krahas disa pikave që kanë lidhje me anën formale fonetike e thjesht gramatikore – të drejtshkrimit, edhe kur të kenë gjetur zgjidhje shumica e çështjeve të kësaj fushe, puna e drejtshkrimit ndërkaq nuk ka mbaruar. Nuk ka mbaruar, por jemi ende në mes të rrugës, po ta vështrojmë drejtshkrimin me një pamje më të hapët, më tërësore; fjalën e ka te zgjerimi i tematikës së tij, duke përfshirë në lëmin e vështrimit, sikundër dihet, edhe disa probleme të sintaksës, të frazeologjisë e të leksikut.

Shkrimi i shqipes moderne, në krahasim me atë të periudhave të mëpashme të saj, karakterizohet për dy tipare kryesore: më një anë për një normim përherë e më të madhe të formave fonetike e gramatikore të fjalëve dhe për një pasurim progresiv të leksikut me elemente pozitive të vendit – më anë tjetër për depërtimin e ndulitjen e disa ndërtimeve të huaja dhe të një shumice, sa vete më të madhe, fjalësh të importuara së jashtmi. Në lidhje me këtë, në drejtshkrimin sintaktik (siç e quan E. Çabej), në rend të parë duhet synuar në një ndërtim fjalish sipas frymës së shqipes, në harmoni me parimet që zotërojnë në sintaksën e kësaj gjuhe, e jo në imitimin sintaktik të gjuhëve të tjera.

Duhet nisur së brendshmi, e jo së jashtmi. Me rëndësi se çështja nëse një fjalë do të shkruhet me **e** apo me **ë**, me **i** apo me **j**, me **j** apo me **nj** fundore, ka parimi që fjalia të jetë ndërtuar sipas ndërtimit vetik të shqipes (sipas natyrës së gjuhës shqipe, B.S.), jo të njëjës a të tjetrës gjuhë të huaj. Ndërtime të tilla si **rregullat fonetike dhe ato morfologjike, letërsia artistike dhe ajo popullore** e të tjera si këto janë të huaja për gjuhën shqipe. Në përdorim të një shtrese të caktuar intelektualësh, por jo një ligjërimin popullor, ato janë italianizma sintaktike, përkthime të ndërtimit sintaktik të italishtes.

Të tilla ndërtime ndeshen edhe në rumanishten moderne të shkrimit edhe aty pas gjedhesh (modelesh) të gjuhëve romane perëndimore, veçse atje janë më të kuptueshme, ngaqë hyjnë në sistemin e një gjuhe gjithashtu romane. Imitim është ndër të tjera edhe përdorimi i lidhëzës **pse** në fjali shkakore (më fort pas it. **perche**), aty ku në shqipen e mirëfilltë përdoret **se** ose **sepse**. Në punë të drejtshkrimit nuk janë pa rëndësi dhe shenjat e pikësimit, të cilat peshojnë edhe në përcaktimin e drejtë të kuptimit të fjalëve e të lidhjeve të tyre. Edhe aty gjuha shqipe ka rregullat e veta, të cilat nuk duan lënë mënjane.

Vendosja e presjes para lidhëzës në fjali të tipit **mendoj, se; kuptohet, se; është e qartë, që**, ka depërtuar këto vjetët e fundit nga rasishtja, e cila nga ana e saj e ka marrë këtë përdorim prej gjermanishtes. Kështu për të dhënë një shembull shprehjes (**i hedh**) **pluhur syve**, e cila nuk është veçse shqipërim i një shprehjeje të gjuhëve të huaja, nga frazeologjia shqiptare i përgjigjet mirëfilli **hi syve**. Si kjo ka plot shprehje frazeologjike e të thëna popullore, të cilat duhej të shtriheshin nga na që shkruajnë. Prof. Çabej në fund të punimit shkruan se me rëndësi të dorës së parë është puna e përdorimit të visarit të fjalëve. Aty shtron detry dyfishe, të pasurimit dhe të pastrimit.

Pasurim me leksema të gjuhës popullore ose gjithsesi të farkuara prej burimit të saj. Pastrim nga elementet e huaja që po vërshojnë në gjuhë prej të gjitha anëve. Neologjizmat që janë formuar gjatë historisë së gjuhës me anë përkthimi prej gjuhëve të tjera, si populloret **e diel, e hënë, peshkaqen, mollatar-të, vajgur-i** ose **përdjek** “persekutoj” te Pjetër Budi, **hapësirë, vetëdije, ndërgjegje** e të tjera të shekullit XIX, **botoj e shkrimtar** pak më vonë, **botëkuptim, hekurudhë, largpamës, mbinjerëzor, ndërlidhje, pararojë, përballoj, përvetësoj, i pranishëm, prapavijë, rilindje** e të tjera në ditët tona, përbëjnë një pasuri pozitive të gjuhës; aty gjedhja e formimit është e huaj, lënda është e vendit.

Në këtë ravë mund të vazhdohet e të hkohet përpara, duke pastruar e duke pasuruar; duke zëvendësuar ndër të tjera **fenomen** me **dukuri**, **efekt** me **duk**, **persekutim** me **përndjekje, krijoj** me **lentoj, tekstile** me **veglore**, fjalë shumica të gjalla edhe sot nëpër dialekte. Gjuhëtarëve u bie barra, e gjatë dhe jo e lehtë, që me një punë shumëvjetëshe, e të vijueshme të mbledhin visarin leksikor të gjuhës popullore. Të tjerëve, në radhë të parë shkrimtarëve, përkthyesve arsimtarëve e teknikëve të ndryshëm, u bie ta shtien në qarkullim në botimet e tyre.

Mbledhja e këtij materiali është një punë që s'pret, që nuk duron afate. Detyrat që duhet të përballojë në të ardhmen drejtshkrimi i shqipes i shikuar në aspektet e tij të shumëllojshme, prof. Çabej jep një këshillë: hartuesit e tij do të duhet të udhëhiqen nga një ndjenjë e lartë përgjegjësie. Në formulën e të çdo rregulle do të jetë e pranishme vetëdija që është puna për një drejtshkrim të caktuar jo për disa mijë veta, po për katër milion njerëz që e kanë shqipen gjuhë amtare. Pra, qysh në atë kohë, Çabej, jep porosinë mbarëkombëtare për drejtshkrimin e përbashkët të gjuhës shqipe, gjë që ndodhi më 1972 në Tiranë.

3. Profesor Eqrem Çabej prej fillimit të krijimtarisë së tij ka përkrahur tezën se

shqiptarët janë pasardhës të ilirëve dhe se gjuha shqipe vjen prej ilirishtes². Në kongrese të ndryshme kombëtare e ndërkombëtare me argumente shkencore hodhi poshtë pohimet e dijetarëve të huaj që e kanë kundërshtuar prejardhjen të shqiptarëve. Këtë më së miri e shohim edhe në punimin e tij të radhës të botuar në revistën “Jehona” (Shkup) me titull: “**Ilirishtja dhe shqipja**” (1980, viti XVIII, nr. VII).

Kjo teori, e mbrojtur nga një varg historianësh e gjuhëtarësh, sidomos nga Gustav Meyeri aty nga fillimi i shekullit XX u zëvendësua te një pjesë e mirë e dijetarëve me tezën e dalë kryesisht nga fusha e gjuhësisë, sipas së cilës shqiptarët janë stërnipër trakasish të ardhur prej visesh më lindore në brigjet e Adriatikut dhe shqipja është bija e trakishtes, ose edhe një dialekt trak i ilirizuar³. Ka pasur edhe një sintezë të të dy teorive, e përfaqësuar me Norbert Joklin, sipas së cilës shqipja është ngushtësisht e afërt dhe me ilirishten dhe me trakishten. Këtë teori e kanë ndjekur mjaft dijetarë.

Çështja se çfarë marrëdhëniesh ka midis shqipes dhe ilirishtes, a ka një afri (parente) midis këtyre dy gjuhëve, dhe, në qoftë se ka, e kemi aty një raport filiacioni (birërie) apo jo. Për të krahasur dy madhësi, shkruan Çabej, ato duhet t'i njohim. Në rastin tonë konkret ne dimë vetëm njërën nga këto, shqipen. Ilirishten e njohim pak, e aspak; sidomos jemi krejt në errësirë në punë të strukturën e saj gramatikore dhe mezi po arrijmë ta rindërtojmë gjer diku atë gjuhë me anë të thërimeve që mund të thuhet se na kanë mbetur prej saj. Përveç kësaj, distanca kohore që nga ekzistenca e nga zhdukja e dialekteve ilire gjer te dokumentimi i parë i shqipes si gjuhë më vete është bukur e madhe.

Problemi i raportit të shqipes ndaj, ilirishtes është një problem historik e gjuhësor. Prandaj edhe rrugët e mjetet për t'iu afruar zgjidhjes shkencore të tij nuk mund të jenë vetëm gjuhësore ato duhen rrokur në tërësinë komplekse të tyre. Në këtë rast, Prof. Çabej, thotë se aty ekzistojnë disa kriteret, të cilat duhen zbatuar në këtë fushë kërkimi. Së pari është kriteri gjeografik-territorial, rrethana që populli shqiptar banon në një trevë që bnte pjesë në vendbanimet e popullsisë të ilirëve jugorë. Sy dyti është fakti historik që në asnjë nga burimet historike të mëvona nuk flitet për ndonjë ardhje të shqiptarëve nga vise të tjera në atdheun e tyre të sotëm: heshtje që do të ishte e vetme dhe paradoksale, po ta kemi parasysh afërsinë e pandërmjetme të Shqipërisë me botën romake e romane e greke-bizantine.

Për ne është një dëshmi e një metode shkencore të padrejtë, pra një regres në shkencë e quan, Prof. E. Çabej, kur shumica e dijetarëve të sotëm (kupto për vitet 1970) problemit të burimit të popullit shqiptar e të gjuhës së tij i afrohen vetëm me mjete linguistike (gjuhësore) dhe lënë pas dore kriteret gjeografike-historike të shtruara pre Johan Tunmanit qysh në shekullin XVIII. Këtyre vjen e u shtohet së treti kjo rrethanë që në disa stacione prehistorike të Shqipërisë vihet re një vazhdimësi kulture, e cila me mjaft gjsë dëshmon për një vazhdimësi popullsie, dhe në çdo rast përforcon të dhënat territoriale historike.

² Mr. Remzi Nesimi, *Prof. Eqrem Çabej – erudit dhe personalitet i shquar shkencor*, Jehona, 7/1980, viti XVIII, f. 608, Shkup, 1980.

³ Dr. Eqrem Çabej, *Ilirishtja dhe shqipja*, “Jehona”, 1980, viti XVIII, nr. VII, f. 611, Shkup.

Nga fusha e toponomastikës historike, duke u nisur me rrugën metodikisht të drejtë prej rrethanave të brendshme të shqipes, Çabej konstaton se emrat e atyre qyteteve, lumenjve, maleve tj., të trevës nga Ragusa gjer në Çamëri, nga Sg tipi, Nishi, Sharri e Shkupi e gjer në brigjet e Adriatikut e të Detit Jon, të cilat dihen që nga koha antike, me trajtën që kanë sot në gjuhën shqipe, dëshmojnë për një vazhdimësi, për një kontinuitet në këtë truall.

Këto emra në pjesën më të madhe paraqesin një zhvillim gjuhësor nga trajta e lashtë në të renë në pajtim me ligjet fonetike të shqipes, dhe në një mënyrë që trajta e tyre e sotme nuk mund të shpjegohet veçse me mjetet e saj, duke mos gjetur shpjegim me anë të ndonjë gjuhe tjetër të Gadishullit Ballkanik: Ragusium: Rush, Scodra: Shkodër, Astibus: Shtip, Naissus: Nish, Scardusmons: Shar, Scupi: Shkup, Drivastum: Drisht, Pirastue: Qafa e Prushit, Lissus: Lesh (si lat. spissus: shpesh), Candavia: Kundavllja, Durrachium: Durrës, Isamnus: Ishëm, Scampinus: Shkumbi, Aulon: Vlonë, Vlorë, Thyamia: Çam –. Kjo është një nga rpvat më shtrënguese për autoktoninë e popullit shqiptar.

Duke kaluar tek emrat e personave, Çabej thotë se me gjithë ndryshimet e mëdha që ka pësuar antroponomia, si kudo, edhe në Europën Juglindore e në Shqipëri, sidomos me përhapjen e krishterizmit, e këtu pastaj edhe me depërtimin e islamizmit, edhe në këtë fushë nuk mungojnë analogjitë. Çabej vë në pah disa emra personash të ilirëve, si: Bardus, Bardyllis, Bato, Dasas, Das (s) ius, Dida, Licaus Licca, Marica ose janë të gjalla edhe sot në Shqipëri, ose gjejnë përgjegjëset e tyre në gjuhën shqipe, ose shpjegohen me mjetet e saj. Këtu Çabej përfshin edhe emrin Bardibalus, emër burri i gjetur me kohë në Serbinë Perëndimore, të cilat nga fusha e shqipes i përgjigjet kompozita me dy sinonime ballbardhë, që ndryshon nga ai vetëm në topikën e dy elementeve përbërëse të tij.

Këtu hyn edhe emri i një gruaje Lydra gjetur në shekullin XX në Durrës. Ky emër i cili mund të lexohet edhe Ludra, për nes se “e pastër, e dëlirë”, i përket etimologjikisht e morfologjikisht grupit gr. lutron “banjë”, lat. autus “i larë”, “i pastër”, gal. lautro “banjë botore”, afrohet edhe me shqipen i dëlirë, gjë që tregon se edhe *i lirë* nuk rrjedh me rrugë të drejtpërdrejtë prej lat. liber, por duket të jetë përzier me një fjalë vendi të shqipes, të afërt me emrin Lydra.

Në këtë punim, Çabej, nuk e le mënjanë ekzistencën e një terminologjie detare mjaft të pasur të shqipes, si në lidhje me florën e faunën e detit, si dhe ç’i përket lundrimit e peshkatarisë. Edhe kjo dëshmon se shqipja është formuar lashtësisht në brigjet detare të krahit perëndimor të Ballkanit. Karakteri autokton i popullit shqiptar që nga koha antike i vërtetuar me mjete gjuhësore, pastaj banimi i tij dhe formimi i gjuhës së tij në një territor ku kanë banuar kryesisht fise ose popullsi ilire, është një nga provat e filiacionit ilir (birërisë ilire) të tij.

4. Elementi latin i gjuhës shqipe, i shikuar në tërësinë e tij, përbën, sikundër dihet, një

nga kapitujt më me rëndësi të kësaj gjuhe (pra, gjuhës shqipe). Për ta rrokur atë në aspektet e tij të ndryshme, në përmasat që ka marrë në shqipen, në çështjet që lidhen me rrugët e depërtimit të tij në këtë gjuhë, duhet kundruar si në pikëpamje gjeografike e historike, në hapësirë e në kohë, si edhe nga një anë e përgjithshme sociale, etnologjike e kulturore. Këto kënde vështrimi ndërkaq nuk janë të ndara në mënyrë të prerë, po janë të lidhura ngushtë në mes vete, shkruan Profesor Eqrem Çabej në punimin e tij me titull “**Elementet latine të gjuhës shqipe**” (1974, viti XII, nr. IV).

Prandaj edhe kundrimin shkencor të kësaj teme e kryen në një mënyrë tërësore dhe njëkohësisht të diferencuar, që të rrok tiparet qenësore të problematikës së saj. Kuptohet ndërkaq që këto tipare këtu i vështron veçse në vijat më kryesore. Në planin hapësinor, problemit se në ç’trevë të Gadishullit Ballkanik u ushtrua ndikesa latine mbi gjuhën shqipe në kohën antike, Çabej, e lidh me një tjetër, me atë të vendit ku u formua ose ku ishte formuar shqipja në atë periudhë historike si një gjuhë më vete, me ato tipare që e dallojnë atë në grupin e gjuhëve indoeuropiane pa hyrë shumë në hollësira, por duke u mbështetur në studimet e kohës,

Çabej thotë se vendi i formimit të kësaj gjuhe, në vijë të përgjithshme është po treva gjuhësore e sotme, në brigjet e Adriatikut e të Detit Jon e në hinterlandin e tyre.

E shikuar nga pikëpamja e ndikimit gjuhësor që vinte nga Italia, këtë trevë e paraqet njëkohësisht qendrore e periferike: qendrore, sepse më sfër Gadishullit Apenin, shumë më afër, p.sh. se Gadishulli Iberik, Galia ose brigjet lindore të Ballkanit; disi periferike, sepse e ndarë sidomos nga Italia e nga ndikimet e saj me anë të detit, si edhe vetë për natyrën e saj kryesisht malore, me përjashtim të viseve bregdetare. Nga këndi i një vështrimi kulturor të përgjithshëm vihet re se ndikim latin shtrihet në shumicën e sferave të fushës leksikore të shqipes, jo vetëm në ato të botës konkrete e të kulturës materiale, po sidomos edhe në ato të jetës mendore e sociale, dhe aty – si e vuri re i pari Norbert Jokli – edhe në lëmin e ligjeve popullore.

Sikundër dihet, Norbert Jokli⁴, mbi dëshminë e disa elementeve leksikore e të disa toponimeve që në trajtën e tyre përkrijnë me dalmatishten, që pra konkretisht me **o**-në e tyre në vend të një **u**-je (si në **furkë** etj.) dalin jashtë fushës së rregullave fonetike të shqipes, është i prirur të gjejë praninë e një elementi etnik që fliste latinisht në disa anë jugore të Shqipërisë veriperendimore në kohën antike. Çabej shkruan se ky mendim gjen vijimin e tij historik në tezën e shprehu që më parë nga ana e një lagjeje dijetarësh, historianë e gjuhëtarë, se mbi dëshminë e disa dokumenteve historike, nëpër qytetet më në veri të asaj ane ka qenë folur gjer në mesjetën e plotë një gjuhë romane më vete nga ana e pasardhësve të provincialëve romakë; kjo tezë ka gjetur shprehjen e saj linguistike në pranimin e një gjuhe romane më vete në këto anë dhe në emërtimin “albano-romanishtja” (albano-romanico) të kësaj gjuhe nga ana e Matteo Bartolit⁵.

Nga pikëpamja historike ndikimin e latinishtes në gjuhën shqipe, Çabej, e shtrin në një periudhë kohore prej afërsisht tetë shekujsh. Këtë ndikim e nis me fillimet e shekullit të tretë para erës sonë, atëherë kur Roma, me pushtimin e Italisë në mesme e të një pjesë të mirë të Italisë jugore, shfaqet në brigjet lindore të Detit Adriatik. Ky ndikim vijon në shqipen popullore pa ndërprerje edhe pas mbarimit të Perandorisë Romake, gjer aty nga shekulli i gjashtë i erës sonë, kur shfaqen dëshmitë e para të italishtes si zhvillim organik i gjuhës latine. Kuptohet vetvetiu që gjatë një periudhe kaq të gjatë, gati njëmijëvjeçare, shqipja, sidomos si një gjuhë e pashkruar që ka qenë u përshkua nëpër mjaft ndryshime, duke kaluar prej fazës antike të saj në fazën mesjetare.

Të një rëndësie themelore e paraqet faktin që elementi i shqipes me burim latin, në pjesën më të madhe hyn në leksikon e përgjithshëm roman, duke përkruar shpeshherë me gjuhët romane qendrore. Kështu p.sh. fjalë të një karakteri më të përgjithshëm e të një shtrirje të hapët, si – ndër të tjera – **aër, aestimare, amicuk, benedicere, bucca, caelum, castigare, causa, donare, fabella, fabrica, gallus, gente, hora, inimicus, insula, invitare, latinus, laude, lege, magister, medicus, meridies, natura, nodus, oleum, oliva, opera, orare, pace, placere, potestate, praeda, quarta, radix, rege, robur, saeculum, sagitta, sanitate, scala, spirtus, tegula, testimoniare, unctura, versus**, rrojnë në shqipen popullore. Përkundrajt kësaj mase leksikore, për disa fjalë latine, Prof. Çabej shkruan se në fushën e gjuhëve romane nuk mbijetojnë e që ruhen vetëm në shqipen dhe që si të tilla e ndihmojnë revizimin e karakterit të përgjithshëm të elementit latin të kësaj gjuhe.

Në fushën e fonetike, prej Jernej Kopitarit u vu re së pari, qysh më 1829, që në latinisht **ke, ki** okluzivi gutural ka ruajtur në gjuhën shqipe karakterin e tij në formë të një palatali (**cepa: qepë: cicer: qiçër**), në pajtim me dalmatishten e sardishten, ku është ruajtur artikulli velar (**ke, ki**), e në kundërshtim me italishten e rumanishten, ku shfaqet zhvillimi i mëtejshëm në afrikate, it. **cipola**, rum. **ceapa**.

⁴ Balkan – Arkiv IV 195 vv., sidomos 212 vv.

⁵ Italia e Croazia 121 vv.

Përtej vjetërisë së këtij elementi, Prof. E. Çabej, sheh edhe një tipa të sistemit morfologjik: Neutrin latin, i cili në periudhën e latinishtes vulgare më të shumtën ishte rrafshuar e shkrire me mashkulloren e pjesërisht me femëroren, dhe që në gjuhët romane më nuk rron askund më si gjini më vete, në literaturën e vjetër shqiptare del i ruajtur mirfilli krahas me neutrat e fondit të trashëguar: khs. emrat **damnum: damtë, iudicium: gjyqtë, pignus: penktë, signum: shenjë** etj., në dallim të shquar nga mashkulloret e femëroret e rrjedhës latine, **arcus: harku, cubitus: kuti, camisia: këmisha**. Në lëmin e visarit të fjalëve, shqi. **e diel** është një përkthim, një kalk më i hershëm – i kohës pagane – i lat. **dies solis**, ashtu siç janë edhe emrat e kësaj dite të javës në gjuhët gjermanike (angl. **Sunday**, gjerm. **Sonntag** etj.), ndërsa emrat e saj në gjuhët romane (frgj. **dimanche**, it. **domenica**, rum. **dumineca** etj.), rrjedhin prej (dies) **dominica**, emërtim kishtar më i vonë i kësaj dite, i cili shfaqet në shekullin e katërt të erës sonë, formuar pas gjedhes së gr. **kiriake**.

Në fjalëformim, shq. **qepë**, bashkë me rum. **ceapa**, pasqyron formën e thjeshtë cepa të latinishtes, përkundrejt dalm. **kapula**, it. **cipolla** etj., reflekse të rrjedhës më të vonë ***cepulla**. Me veprimin e vazhdueshëm të latinishtes nuk mundojnë në shqipen edhe huazimet prej latinishtes së vonë dhe latinishtes mesjetare, si **flori, grosh, taftar**. Çabej këtu shkruan edhe për gjurmë të një ndikese me anë fjalësh librore, savante, me kalke kryesisht të sferës abstrakte të leksikut, si **kreatyrë, natyrë, tempull** e të tjera.

Për fjalën **përrallë**, Prof. Çabej shkruan se nuk vjen nga greq. **e parabole**, po nga latinishtja **parabola** që ka dalë prej saj. Ndërs apër fjalët si **kallm** e **qerm** “anë, buzë, qenar” për të cilat, punën e burimit, a prej greqishtes së vjetër (**kalamos, terma** “cak, fund mbarim”, **termon** “cak, kufi ndërmjet arash”) a prej latinishtes (**calamus, terminus, termen** “gur kufiri, kufi, fund, skanj”) nuk mund të ndahet në mënyrë të prerë. Ka pastaj fjalë me rrugë depërtimi të ndryshme e pra me rrugë dyfishe, si **parriz** prej lat. **paradisus i parajsë** prej gr. **paradheisos**.

Dhe sikundër që ka disa fjalë të tamës greke (**balladër “ujvarë”, kulshedër, përrallë** etj.) që kaluan në latinishten e prej andej në gjuhën shqipe, ashtu ka disa të tjera, si **flamur, nun, pallat, radhë, rrogë, visar** të cilat kanë hyrë në shqipen, si huazime indirekte, nëpërmjet greqishtes, në periudhën bizantine edhe më vonë. Një rëndësi të veçantë në këtë punim prof. Çabej i kushton edhe një numri jo të vogël leksemash, të cilat më parë ishin marrë sikur të ishin të burimit të huaj, a në të vërtetë bëhet fjalë për një aterial të trashëguar të gjuhës shqipe. Me këtë punë janë ndryshuar në mënyrë të ndieshme përpjestimet e madhësisë midis elementit leksikor të vendit dhe elementit të burimit të huaj.

Duke u kufizuar në disa shembuj, Çabej përmend këtu se s’janë latine, por të gurrës vetjake të gjuhës fjalë të një përdorimi të hapër, si: **afroj, arë, bjehskë, blej, bluaj, burg, çë, çoj, dëboj, dështoj, dua, eci, flakë, fle, fushë, fyell, fyt grurë, gjurmë, gjysh harroj, hyj, jashtë jetë, kallëzgj, këqyr, krye, kthej, laj e shplaj, i lehtë, lot, luaj, lule, bërij, mbërthej, zbërthej, mbuloj, zbuloj, nder, ngatërroj, nis, nuk, nuse, petk, për, pikë, pyes, qark, që qumësht, rroj, rruaj, sipër, shaj, shkoj, shkruaj, shpejt, shtrungë, terr, tmer, truall, thekër, thelb, ther, thërrime, unazë, unë, ve, vegël, vig, zdryp, zgjoj** e shuumë të tjera.

“**Romantizmi në Europën Lindore e Juglindore dhe në literaturën shqiptare**” (1995, viti XXXIII, nr. IV, ky studim është shkruar më 1945 dhe pa dritën për here të parë në veprën: Efqem Çabej “Shqiptarët midis Perëndimit dhe Lindjes” që u botua më 1994 në Tiranë. Kolegjiumi i redaksisë së revistës “Jehona” kanë shkëputur dhe kanë botuar pjesën e tretë të këtij studimi). Rëndësia e këtyre studimeve të Prof. E. Çabejt – këtij eruditit dhe personalitetit të shquar të shkencave albanologjike në përgjithësi dhe të gjuhësisë shqiptare në veçanti, të botuara në revistën “Jehona” (Shkup), është kolosale për shkak të kohës dhe vendit ku u botuan, por, edhe, veç tjerash, kanë qenë pika referimi për zhvillimin e studimeve të gjuhës shqipe nga gjuhëtarët e këtyre trevave shqiptare (sot Maqedonia e Veriut).

Referencat

- [1].Nesimi, Mr. Remzi: *Prof. Eqrem Çabej – erudit dhe personalitet i shquar shkencor*, Jehona, 7/1980, viti XVIII, f. 606-610, Shkup, 1980.
- [2].Çabej, Eqrem, *Mbi disa çështje të traditës së shkrimit dhe të drejtshkrimit të shqipe*, rev. Jehona, viti X, nr. IX, f. 3-16, Shkup, 1972.
- [3].Çabej, Eqrem, *Problemi i vendit të formimit të gjuhës shqipe*, rev. Jehona, viti XI, nr. VII, f. 48-76, Shkup, 1972.
- [4].Çabej, Eqrem, *Elementet latine të gjuhës shqipe*, rev. Jehona, viti XII, nr. IV, f. 3-20, Shkup, 1974.
- [5].Çabej, Eqrem, *Romantizmi në Europën Lindore e Juglindore dhe në literaturën shqiptare*, rev. Jehona, viti XXXIII, nr. IV, Shkup, 1995.